

Libellen in de gemeente Kampen

Kleine roodoogjuffer en rivierrombout

door Gerrit Koopman

Algemeen

Libellen (*Odonata*) zijn bij Kampen en in de rest van Nederland door twee van de drie bestaande onderorden vertegenwoordigd: de Juffers (*Zygoptera*) en de Echte libellen (*Anisoptera*). Wereldwijd zijn er circa 5000 soorten libellen beschreven en waarschijnlijk zullen er in de toekomst nog veel bijkomen, omdat slechts een klein deel van de op de wereld voorkomende insectensoorten aan de wetenschap bekend is. De Nederlandse lijst telt ruim 70 soorten, waarvan er circa dertig erg zeldzaam zijn. Het aantal soorten is in belangrijke mate gerelateerd aan het klimaat. Libellen houden van warmte. In het relatief koude noorden van Europa en vreemd genoeg ook in Ierland vinden we minder soorten dan in de stad Kampen. Warmere, waterrijke gebieden zijn het soortenrijkst. Aan zee, bij brak en zout water, vinden we nauwelijks libellen. Het ligt voor de hand dat er nieuwe soorten in Nederland zullen opduiken als ons klimaat warmer wordt. Deze ontwikkeling lijkt al begonnen te zijn, zuidelijke soorten als de vuurlibel en de kanaaljuffer hebben nu al vaste voet in Nederland gekregen. Zodra het bij ons kouder wordt, in de herfst en ook 's nachts, verstijven libellen en zoeken ze een schuilplaats. Pas als de temperatuur hoog genoeg voor hen is, verschijnen ze weer.

Een libel, als volwassen gevleugeld insect (imago), leeft niet zo lang. De rivierrombout wordt bij ons slechts in een periode van vier weken vliegend waargenomen. Andere libellen hebben wel vaak meerdere vliegperiodes in een jaar, maar dit zijn dan steeds weer vers uitgesloten exemplaren. De totale levensduur van libellen, inclusief de larvale stadia onder water, varieert zeer sterk per soort en zelfs per gebied. Het leven van een libel begint in een ei. De ontwikkeling van ei tot imago duurt tussen de drie maanden (o.a. zwervende heidelibel) en vijf jaar (o.a. gewone bronlibel). In zuidelijker landen verloopt deze ontwikkeling vaak sneller dan bij ons. Een vliegende libel kan in sommige gevallen dus al vijf jaar oud zijn, als we de larvensta-

dia meetellen. Binnen een paar weken zal hij echter weer dood zijn, zodat het hoogtepunt van een libellenleven (vanuit mensenogen gezien) aan het eind ligt. De eieren worden meestal in of bij water afgezet, soms in vochtig substraat, ook wel op drijvend hout of plantenmateriaal. Sommige soorten zetten ze af op boven het water hangende takken (houtpantserjuffer) of strooien ze gewoon uit over het wateroppervlak. De uitgekomen larven zullen daarna in het water blijven of dit zo snel mogelijk opzoeken, daarna op de bodem verblijvend of tussen de planten zwemmend tot ze gereed zijn om uit te sluipen (= het verlaten van de larvenhuid om verder te leven als gevleugeld insect). Vanaf het begin zijn libellenlarven felle rovers, net als volwassen libellen. Ze vervellen gedurende hun larvenleven 7-13 maal. Om uit te sluipen kruipen ze via riet- of andere plantenstengels het water uit, maar gaan ook wel gewoon via de oever over land naar de dichtstbijzijnde (planten)dekking. Ze haken zich hier dan vast en sluipen uit. Dit uitsluipen vertoont overeenkomsten met het verlaten van een pop door een vlinder.

Wat vertelt de in 2002 verschenen libellenatlas over onze omgeving?

De nieuwe libellenatlas van Nederland bedekt Kampen en omgeving enigszins karig met libellenpopulaties, enkele veelvoorkomende soorten ontbreken totaal, andere redelijk algemene soorten worden slechts sporadisch gemeld. Een bij ons zeker niet zeldzame soort als de platbuik is binnen 20 km van Kampen volgens dit boek niet te vinden. De indruk bestaat, dat de meeste waarnemingen afkomstig zijn van een toevallig langsgekomen toerist resp. libellenliefhebber. Dit ondanks deze bemerkingen toch zeer aan te raden boek zegt daarom naast iets over libellen, ook iets over mensen. Er zijn, hoewel libellen en insecten in het algemeen de laatste jaren gelukkig steeds meer aandacht krijgen, helaas nog steeds veel te weinig mensen die zich met libellenonderzoek bezig houden. Libellen zijn niet lief en aaibaar, heel veel mensen vinden hen eng, hoewel ze de kleuren wel mooi vinden. Vogels zijn bij het grote publiek veel meer in trek. Hoewel begrijpelijk, vind ik dit een beetje jammer. Libellen zijn schitterend gekleurde insecten met een zeer boeiend gedrag en een zeer gespecialiseerde anatomie. Je kunt ze met enige fantasie de roofvogels van de insectenwereld noemen. Iedereen kent wel de grote, snelle vliegers op de winkelstraten in de nazomer en de kleine, voorzichtig vliegende blauwe langs de waterkanten. Gaan de aantallen libellen eigenlijk voor- of achteruit in onze omgeving? Hoeveel soorten zijn er, waar komen ze vandaan en waar zijn ze in de winter, zijn een paar veelgestelde vragen. Maar de meest gestelde vraag is toch: steken of bij-

ten ze ook? Steken doen ze pertinent niet, maar bijten kunnen ze wel. Ze hebben formidabele kaken, een middelgrote soort als de oeverlibel, vangt gemakkelijk grote wespen en vliegt er rustig mee weg. Maar ze zijn niet in de mens geïnteresseerd. Een libel zal alleen in allerhoogste nood een mens bijten. Pak ze daarom nooit beet en blijf gewoon rustig als ze per ongeluk op u gaan zitten, ze vliegen dan snel weer weg. Sommige soorten zijn nieuwsgierig en zeer territoriaal, ze inspecteren alles wat hun territorium betreedt. Zelfs kleine vogeltjes als een fitis worden dan verjaagd. Wilt u ze vangen, bijvoorbeeld voor determinatie, doe dit dan met een geschikt netje. Vangen om te bewaren en te verzamelen is af te raden, omdat na hun dood de mooie kleuren grotendeels verdwijnen. De vliegsnelheid van sommige libellen is formidabel. Eén van onze grootste soorten, de grote keizerlibel, haalt wel 50 km per uur en dat is snel voor een insect. Fotografie was bij mijn libellenonderzoek een nuttig en prettig hulpmiddel, meestal geeft een foto genoeg informatie voor een juiste determinatie en het is leuk de insecten later in detail te kunnen bestuderen .

Libellen in de gemeente Kampen

Misschien hebt u de grote foto van de zwart-gele libel in het Nieuw Kamper Dagblad van 12 juli 2003 gezien met artikel over de terugkeer van de rivierrombout bij de IJsselmonding. Veel mensen stelden naar aanleiding hiervan vragen over libellen en hun voorkomen bij Kampen. Daarom geef ik hier een overzicht van wat er mij bekend is over de soortenrijkdom met een indicatie over de mate van voorkomen. In de toekomst zullen er bijna zeker nog soorten en populaties bijkomen. Het Kamper buitengebied is namelijk behoorlijk uitgestrekt. Sommige soorten vliegen maar heel kort en kunnen gemakkelijk bij het onderzoek gemist zijn, als men niet precies op het juiste moment komt. Drie weken na het waarnemen van de circa 25 rivierrombouten bij het Keteleiland waren er nog maar twee exemplaren aanwezig, na vier weken waren ze allemaal weer verdwenen. Ik vond in de stad zelf *vijftwintig* soorten, waarvan er *twintig* tot de vaste bewoners

Rivierrombout.

kunnen worden gerekend. Vooral in het Groene Hart, de Stadsburgerweiden, de Heemtuin en andere groengebiedjes met grachten, sloten of poelen komen veel libellen voor. De andere vijf soorten waren min of meer toevallige zwervers uit de omgeving. De totale libellenfauna van Kampen inclusief het buitengebied omvat minimaal *achtentwintig* soorten. Voor de meeste

Kleine roodoogjuffer.

soorten hoeft u dus de stad niet uit en op een mooie zondagmiddagwandeling eind juli door het stadspark en vooral het Groene Hart kunt u (met enige moeite) zeker tien soorten libellen waarnemen.

Ik noemde aan het begin de rivierrombout en de kleine roodoogjuffer. Twee soorten die op het oog nauwelijks op elkaar lijken. De rivierrombout baarde enig opzien door in 2003 op te duiken bij de IJsselmonding en het Keteleiland,

na circa 100 jaar uit Nederland verdwenen te zijn! We wisten, dat hij eraan kwam, maar het aantal van 25 waargenomen exemplaren eind juni van dat jaar was onverwacht groot. Weinig mensen zullen echter weten dat de bij ons verspreid voorkomende kleine roodoogjuffer vóór 1980 ook een van de zeldzaamste libellen van Nederland was. Deze soort is in augustus talrijk te vinden bij de net nieuw aangelegde poel naast het nieuwe gemeentehuis. Hij is in een groot deel van het land nu zelfs één van de talrijkste libellen, het kan snel gaan in de dierenwereld. Zo talrijk zal de rivierrombout wel niet worden, zijn voorkomen zal altijd wel door zijn gespecialiseerde biotoeppen beperkt worden. U zult hem dan ook niet 'binnen de stadsmuren' tegenkomen. Het is nog niet zo heel simpel een rivierrombout in levende lijve te zien. U moet allereerst de exacte plaats weten waar hij voorkomt en - zeer belangrijk - de weken van het jaar waarin hij vliegt. Bovendien kost het veel ervaring een vliegend exemplaar van gelijkende soorten te onderscheiden. U moet dus het geluk hebben een zittend exemplaar te vinden, dat u kunt determineren zonder dat het wegvliegt. De enige soort, waar u de genoemde kleine roodoogjuffer mee kunt verwarren is de grote roodoogjuffer. Deze soort komt ook verspreid voor in en bij Kampen en is net als de kleine te vinden bij het nieuwe gemeentehuis. Dit iets grotere familielid vliegt echter wat eerder in het jaar, met de grootste aantallen tussen eind

Foto's: G. Koopman.

mei en eind juni. De grootste aantallen kleine roodoogjes vliegen eind juli tot midden augustus. Ze verschijnen pas als de meeste grote roodogen weer verdwenen zijn. Als de tijd van het jaar niet doorslaggevend is in de determinatie, zult u toch met behulp van een goed boekje op de kenmerken moeten letten. Met enige oefening zijn ze van dichtbij goed van elkaar te onderscheiden. Op de valreep kon nog de zwerfende heidelibel aan de Kamper lijst worden toegevoegd. Deze zuidelijke soort staat ook als zeer zeldzaam in veel boeken, maar wordt sinds een aantal jaren (na 1996) steeds vaker waargenomen. De exemplaren in de heemtuin in de zomer van 2002 werden pas eind 2003 via foto's gedetermineerd!

Soortenlijst met indicatie over de mate van voorkomen in en rond Kampen

De soorten, die alleen in het buitengebied zijn waargenomen, zijn vetgedrukt. Bedenk wel dat een soort, die het etiket algemeen heeft, dit soms maar een paar weken is en de rest van het jaar (als imago) vrijwel kan ontbreken. Alle gegevens zijn gebaseerd op waarnemingen uit 2002 en 2003. Aantallen libellen kunnen van jaar tot jaar sterk wisselen, sommige soorten kunnen onderschat zijn (niet overschat).

zeer algemeen: op alle geschikte plekken en daar vaak in groot tot zeer groot aantal, jaarlijks

verspreid: op een redelijk aantal geschikte plekken aanwezig, soms ook in vrij groot aantal, jaarlijks

zeldzaam: slechts op een enkele plek aangetroffen en in zeer klein aantal, bestaan van populaties bij Kampen is onzeker

zwerfver: toevallig zwerfend aangetroffen, geen populaties bij Kampen

- 01). Weidebeekjuffer (*Calopteryx splendens*) - zeldzaam, waarschijnlijk zwerfende exemplaren (foto 6)
- 02). Houtpantserjuffer (*Lestes viridis*) - algemeen
- 03). Gewone pantserjuffer (*Lestes sponsa*) - verspreid
- 04). (Tang)pantserjuffer (*Lestes dryas*) - zwerfver (foto 8)
- 05). Azuurwaterjuffer (*Coenagrion puella*) - algemeen
- 06). Variabele waterjuffer (*Coenagrion pulchellum*) - algemeen (foto 2)
- 07). Lantaarntje (*Ischnura elegans*) - zeer algemeen (foto 11)
- 08). Grote roodoogjuffer (*Erythromma najas*) - verspreid
- 09). Kleine roodoogjuffer (*Erythromma viridulum*) - verspreid

- 10). Vuurjuffer (*Pyrrhosoma nymphula*) - zeldzaam, soms wat algemener, (bijv.) bij poelen langs randmeren aan Flevopolderzijde (foto 5)
- 11). Watersnuffel (*Enallagma cyathigerum*) - w.s. verspreid, meer onderzoek noodzakelijk
- 12). **Blauwe breedscheenjuffer** (*Platycnemis pennipes*) - zwerver, kan zich in de toekomst tot onze omgeving uitbreiden
- 13). Blauwe glazenmaker (*Aeshna cyanea*) - algemeen (foto 1)
- 14). Bruine glazenmaker (*Aeshna grandis*) - verspreid, zeer grote soort, altijd in kleine aantallen
- 15). Vroege glazenmaker (*Aeshna isocetes*) - verspreid, rode-lijst soort die bij ons relatief veel voorkomt; bijv. 02-07-2003 zijn 10 ex. bij nieuwe eilandbrug, ook binnen de bebouwde kom gezien
- 16). Paardenbijter (*Aeshna mixta*) - algemeen, soms zeer algemeen
- 17). **Glassnijder** (*Brachytron pratense*) - aan de gemeentegrenzen zwervend waargenomen.
- 18). Grote keizerlibel (*Anax imperator*) - verspreid, zeer grote soort, altijd in kleine aantallen (foto 7, omhulsel)
- 19). **Rivierrombout** (*Gomphus flavipes*) - zeldzaam
- 20). Viervlek (*Libellula quadrimaculata*) - verspreid (foto 10)
- 21). Platbuik (*Libellula depressa*) - verspreid (foto 9 en 12)
- 22). Oeverlibel (*Orthetrum cancellatum*) - (zeer) algemeen (foto 3 en 4)
- 23). Zwarte heidelibel (*Sympetrum danae*) - zeldzaam of zwerver, weinig waargenomen, niet veel geschikt biotoop
- 24). Steenrode heidelibel (*Sympetrum vulgatum*) - algemeen, zeer gelijkend op 25 maar waarschijnlijk talrijker
- 25). Bloedrode heidelibel (*Sympetrum sanguineum*) - algemeen
- 26). Bruinrode heidelibel (*Sympetrum striolatum*) - algemeen / verspreid, zeer gelijkend op 23
- 27). Geelvlakheidelibel (*Sympetrum flaveolum*) - zwerver, zwerver en invasiegast, in sommige jaren geheel afwezig
- 28). Zwervende heidelibel (*Sympetrum fonscolombii*) - zwerver; vóór 1996 in Nederland zeer zeldzaam en zuidelijke soort die steeds meer waargenomen wordt, zomer 2002 enige tijd aanwezig in de Heemtuin

Conclusies

Gezien het bij ons vrijwel ontbreken van zeer lokaal voorkomende gespecialiseerde soorten vermoed ik dat de totale libellenstand in onze gemeente zich gunstig ontwikkelt. Veel soorten vinden nieuwe mogelijkheden in de

natuurontwikkelingsprojecten en de toegenomen hoeveelheid groen en water in de stedelijke omgeving. In de omgeving van Kampen komen populaties van circa 25 libellensoorten voor en er zijn 28 soorten waargenomen. Belangrijke soorten, nationaal en internationaal gezien, zijn de vroege glazenmaker en de rivierrombout. De vroege glazenmaker gaat in heel Europa sterk achteruit, de Nederlandse populaties zijn de grootste van NW-Europa en dus belangrijk. De rivierrombout staat op het punt zich in de IJsselmonding te vestigen en komt zeldzaam en zeer lokaal voor in West-Europa. Het is een kwetsbare soort en zal dit blijven, vooral door zijn biotoop- en klimaateisen.

Literatuur

Nederlandse Vereniging voor Libellenstudie... [et al.]; red. Klaas-Douwe B. Dijkstra, *De Nederlandse Libellen (Odonata)*, (Nederlandse Fauna, deel 4), Leiden 2002. [Libellenatlas] vert. en bew. Robert Ketelaar en Iris Niemeijer, *Tirions Libellengids*
Frank Bos, Marcel Wasscher; foto's Robert Thompson... [et al.], *Libellen*, (Veldgids, nr.9), Utrecht 1997